

УДК 821.161.2“18/19”-9.091.Франко:14

ПОЗИТИВІЗМ В ІСТОРІОСОФІЇ ІВАНА ФРАНКА

В'ячеслав Артюх

*Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка,
вул. Роменська, 87, Суми 40002, Україна,
e-mail: v.artyh@ukr.net*

Проаналізовано проблему позитивістських ідей у філософсько-історичних побудовах Івана Франка. Доведено, що під найсильнішим впливом позитивістської парадигми І. Франко перебував у ранній період своєї творчості. Але і на наступних етапах своєї інтелектуальної еволюції він поділяв загальний позитивістський умонастрій, який часто ототожнював взагалі з науковим.

Ключові слова: позитивізм, раціоналізм, історичний процес, філософські рефлексії.

Вивчення українського філософського процесу та побудова прийнятної його моделі на рівні історико-філософської науки неможливі без усвідомлення типологічної належності української філософії до європейської філософської традиції. Тут може йтися як про чужоземні впливи, про переймання західних філософських учень, методів, парадигм, і тоді вважається, що український філософський розвиток проходить паралельно із західноєвропейським однакові стадії, але є периферійним щодо європейської метрополії, та ми можемо говорити також і про застосування більш загальної ідеї, за якою український філософський розвиток *початково* є складовою європейської філософської цілісності, оскільки українська філософія переживає ті самі внутрішні процеси, що і цілісність, складовою якої вона є. Як би там не було, але типологізація – це завершальний етап дослідження, починати ж потрібно із конкретно-історичного розгляду філософських поглядів окремих українських мислителів. І однією зі знакових постатей української культури тут є Іван Якович Франко (1856–1916), світоглядні рефлексії якого великою мірою вписуються в європейський філософський контекст. У другій половині XIX століття, в епоху бурхливого розвитку техніки, прикладних і теоретичних наук, зміни їх соціального статусу, індустріальної трансформації західного світу, тобто всіх тих чинників, що у свідомості західної людини спричинили творення образу “розчаклованого світу” (М. Вебер) з’являється філософське вчення, що претендує на адекватне вираження цієї ситуації – це позитивізм. Позитивізм, що вивищував науку і засуджував метафізику, утверджував віру в прогрес і наукову раціональність не міг не викликати прихильного ставлення у значної кількості європейських інтелектуалів. Не дивно, що І. Франко також не уникнув його впливу як у своїй світоглядній еволюції, так і науковій та літературній діяльності.

Проблему позитивістських ідей у наукових і публіцистичних роботах І. Франка розглянуто уже у 30-х роках XX століття у статті Василя Лева [3], що вийшла окремим відбитком у тоді ще “польському” Львові. Правда тут зв’язки І. Франка з польськими позитивістами показані переважно на прикладі літературної творчості. У “советські” часи, враховуючи негативний образ позитивізму в догматизованій марксистсько-ленінській філософії, зв’язок І. Франка із методологічними настановами цієї течії всіляко заперечувався. Для прикладу можна процитувати одну зі статей, в якій стверджено, що “Франко, звичайно не був ні позитивістом, ні філософом, який роздумував ли-

ше над власною долею...” і засуджено авторів, які думають інакше (їм приписується “спрошенство і навіть грубі помилки в оцінці філософських поглядів І. Франка” [5, с. 13]). У 90-ті роки проблему зв’язків І. Франка з позитивізмом знову порушено у розвідках І. Захари [2] та В. Мазепи [4].

Метою ж цієї статті є: вказати на нові факти позитивізму лише у світоглядних рефлексіях І. Франка над історичним процесом та способами його вивчення.

Теоретичні основи світогляду І. Франка активно формувалися у 70-ті роки XIX століття. І тому на початку своєї творчої діяльності, як справжній син свого віку, І. Франко не міг не зазнати впливу панівних інтелектуальних практик, в яких уособлювалися тодішні ідеали науковості: позитивізму, а також соціал-дарвінізму та соціалістичних учень. Потім ці впливи у бік зменшення простежуються і на пізніших етапах його творчості. Тут не можна не погодитись із І. Захарою, який пише, що “позитивістом у класичному розумінні цього слова І. Франко не був, однак багато цікавого, того, що відповідало його думкам і переконанням, він міг використати, знайомлячись з творами репрезентантів цього філософського напрямку” [2, с. 181].

Справді, у контексті своєї доби І. Франко не міг не потрапити під силу авторитету позитивістської доктрини, яка розхитувала стійкі у сфері розуміння історії умовляльні концепції, підривала позиції провіденціалізму, стимулювала пошуки нових джерел при історичному пізнанні, розробку методики їх аналізу. Позитивізм також допомагав ствердитись уявленню про об’єктивні закономірності, які притаманні історичному процесу та про прогресивний, поступальний рух історії. Тому І. Франко, незважаючи на те, що ніколи не був сліпим прихильником позитивістської доктрини, а швидше поділяв загальний позитивістський умонастрій, який часто ототожнював взагалі з науковим, все ж таки деякі конкретні напрацювання позитивізму використовував охоче і не лише в молодості, але і на зрілому етапі своєї інтелектуальної еволюції.

І перше, що сприйняв молодий І. Франко, ще не маючи практичного досвіду дослідження історичного процесу від позитивізму, так це уявлення про тотожність методології, що застосовується в природничих науках з методологією, яка застосовується у процесі історичного буття людини. Друге – це взагалі непомічання на рівні закономірностей принципової відмінності між світом соціокультурним та світом природним. Тому і “науки суспільні ніяким світом не можуть відриватися від ґрунту загального природознавства, бо тільки на тім ґрунті й можливий їх зріст” [7, с. 83]. Існує один ідеал науковості і він найповніше реалізується у практиці природничих і точних наук, суспільні ж чи історичні науки його повинні просто копіювати. Як тут не згадати “батька позитивізму” Огюста Конта, який навіть нововідкриту ним науку соціологію називав “соціальною фізикою”. Даючи визначення історичній науці, І. Франко писав: “під історією розуміємо слідження внутрішнього зв’язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. є. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючи їх” [7, с. 77]. Знову ж таки впадає у вічі, що саме “природні закони” є основою історичних фактів, тобто людська історія не виходить за межі природного буття і тому “іменно ті самі закони біологічні, викриті в біології, сміло” можуть бути “приложені й до чоловіка, до суспільності зі всіма її матеріальними і духовними здобутками” [7, с. 82].

Враховуючи першість математично-природничого критерію науковості, молодий І. Франко стверджував, що історична наука ще “не дійшла до тої степені певності, що математика або астрономія”, ще не дійшла і “можемо сказати напевно, що й не дійде ніколи” [7, с. 77]. Але може історія – це просто інший тип науки із своїми кри-

теріями науковості? Звичайно таких питань І. Франко ще не ставить. Але вже тоді він розумів, що історія стає постійною переінтерпретацією, її постійно доповнює, як він пише, “власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвились його розум і чуття. Історія назавсімди останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів” [7, с. 77]. Але тут же потрібно зауважити, що така жорстка детермінованість уявлень про минуле сучасністю та світоглядом історика повинна була б виключати критерії об’єктивності та строгості наукових знань, що якраз було притаманне позитивістському розумінню історії.

Ще в одній із перших своїх статей, зокрема “Наука і її взаємини з працюючими класами”, І. Франко намагався дати класифікацію всіх наук. Тут також помітний вплив позитивістських класифікацій. Поділивши науки на два розділи – ті, що вивчають світ зовнішній (природничі науки), та ті, що вивчають людину (антропологічні науки), І. Франко як і “пізній” О. Конт вивершує всю будову наук про людину етикою [6, с. 39]. А науку, яка є на нижчому щаблі, ніж етика він як і ще один представник “першого позитивізму” Дж. С. Міль називає “суспільною економією” [6, с. 39].

Починаючи з другої половини 90-х років XIX століття у світогляді І. Франка помітна відчутна трансформація в інтерпретації деяких принципів функціонування суспільства та способів його осмислення: І. Франко починає активно критикувати марксистську версію соціалізму, суб’єктом історичного процесу у нього перестає бути народ, натомість його увага перекидається на феномен нації, підноситься роль героїчної особистості в історії тощо. На цьому етапі вже немає відвертого копіювання певних позитивістських ідей, але деякі оригінальні “ходи” Франкової думки, як на наш погляд, нав’язні все ж таки позитивістською теорією. (Хоча звичайно окремі позитивістські здобутки, наприклад, у галузі вивчення психології несвідомого та приложення їх до естетичної сфери і далі продовжують привертати його увагу у роботі “Із секретів поетичної творчості” [4, с. 127–139]). Ідеться про теорію кількох “факторів” історичного розвитку в позитивістській доктрині та нав’язне нею подібне вирішення питання у статті І. Франка “Поза межами можливого”.

Що є причиною руху історії? І, власне, скільки цих причин? Марксизм твердить про вирішальну роль в історії економічного чинника. На противагу марксизму з його “однобічним” підходом до причин виникнення історичних явищ позитивізм і запропонував ідею “багатофакторності”, що проявилася в його теорії взаємодії безлічі чинників суспільного життя. (Хоча у самій марксистській доктрині із цим *одним* визначальним чинником не все так просто. У “пізнього” Ф. Енгельса в його листі до Й. Блоха можна прочитати такі думки: “...історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнень багатьох окремих волю, причому кожна з цих волю стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехреснуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехреснування виходить одна рівнодіюча – історична подія” [1, с. 373]. І якщо цю цитату вирвати із контексту листа, то може справді видатися, що Ф. Енгельс також є прихильником теорії багатофакторності).

Історична закономірність як щось єдине розпадається на сукупність зовнішніх причин і лише в найзагальніших рисах визначає рух історії. Це означає, що ідея якоїсь однієї головної історичної закономірності замінюється у позитивізмі на теорію багатофакторності історичного процесу. Історія стає тоді результатом одночасної взає-

модії найрізноманітніших чинників: економічних, правових, моральних, релігійних, які розглядаються в якості самостійних “прихованих сил”. Як зрозуміло, перевагу якомусь одному чиннику не надають. У ХІХ столітті ці погляди розвивали позитивісти О. Конт, Г. Т. Бокль, І. Тен. Г. Т. Бокль (1821–1862) вважав, що вирішальний вплив на розвиток суспільства мали матеріальні чинники. На перше місце він висував географічний – клімат, ґрунт, їжу. З часом, в міру розвитку суспільства, роль розумових і моральних факторів, на його думку, збільшується. У І. Тена (1828–1893) історія рухається під сукупним впливом трьох чинників: “раси” (природні та національні особливості), “середовища” (кліматичні та географічні умови, а також соціальні та політичні обставини) і конкретного історичного “моменту” (взаємодії “раси” і “середовища” з історичною традицією). У своїй лекції “Найновіші напрямки в народознавстві” І. Франко слідом за своїм ідейним натхненником І. Теном також стверджує, що “...розвиток усного люду залежить швидше від сталих причин, таких як клімат, раса (або змішування рас), географічна конфігурація і геологічна будова краю, сусідство інших народів і т. п., ніж від минулих причин, таких як війни, добрі і злі королі, більша або менша кількість славних і видатних мужів і т. п.” [10, с. 261].

А потім саму ідею багатофакторності І. Франко намагався застосувати до аналізу сфери українського національного життя. Коли ми аналізуємо конкретну історичну подію, то ідея одного головного чинника як єдиної причини виникнення саме цієї події не спрацьовує – вона стає занадто абстрактною. І. Франко якраз і критикував марксизм за те, що у “розумінні движучих сил у історії людства” він займав односторонню позицію “економічного матеріалізму чи фаталізму”. “Для Маркса і його прихильників, – далі продовжує він, – історія людської цивілізації, то була поперед усього історія людської продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростили і соціальні і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали” [12, с. 283]. Звичайно безглуздим було б заперечувати, що спосіб виробництва матеріальних благ не відіграє важливої ролі в історичному процесі, але очевидно для І. Франка є й інтелектуальна і навіть уявна зумовленість такого виробництва. Справді, що “гонить чоловіка до продукції, до витворення економічних дібр? Чи тільки потреби жолудка?” [12, с. 283], – запитував він. І відповідав, “що ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се вплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію” [12, с. 283–284]. І далі до таких ідеалів, що зумовлюють рух української історії він зараховує й ідеал української політичної самостійності. І нехай такий ідеал як “синтез бажань, потреб і змагань” з погляду теперішніх реалій лежить “поза межами можливого”, але “тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки” [12, с. 285]. Отже, в І. Франка на противагу “матеріалістичному фаталізму” виразно проступає взаємодія принаймні *двох чинників* підґрунтя історичного процесу – економічного та ідеального. Якщо ж ми переходимо до аналізу конкретних історичних подій, то тут таких чинників, що зумовлюють виникнення тієї чи іншої ситуації може бути ще більше. А у деяких випадках (як, наприклад, у випадку з українською політичною нацією) ідеальний фактор виходить навіть на перше місце, обумовлюючи матеріальний. Отже, українська нація тоді постає не лише результатом об’єктивних процесів у суспільному житті, але і суб’єктивного інтелектуального конструювання.

Свої погляди і власне підхід до життя І. Франко не раз називав раціоналізмом. Але зрозуміло, що раціоналізм тут виступає не як філософська категорія, хоча б тому, що філософський раціоналізм передбачає згоду на визнання переконання про існування ідей до почуттєвого досвіду та застосування насамперед дедуктивного методу при пізнавальному акті. Як тут не згадати Р. Декарта із його “вродженими” ідеями і привести на противагу такій позиції переконання молодого І. Франка про те, що “справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними *вродженими ідеями* (курсив наш. – В. А.), з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом...” [6, с. 32]. Раціоналізм І. Франка тут потрібно розуміти швидше у буденному значенні як просте прагнення користуватися логікою при розгляді актуальних проблем. Якщо ж робити якісь попередні висновки про панівний метод, яким він послуговується у своїх дослідженнях, то це швидше індуктивний метод і емпіричний спосіб добування нових знань.

Що ж до проблеми емпіризму, то тут потрібно вказати на думку “раннього” І. Франка, про те, що наука відкриває істинні факти як простий “відбиток дійсності і живої природи в мислячій умі чоловіка” [8, с. 187]. А вже в “Ukraina irredenta” (1895) І. Франко стверджує, що “...історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кожен факт – це здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий висновок з минулих фактів на будучі факти є заключування з мало відомого на менш відоме” [9, с. 390–391]. Отже, у І. Франка є первинні дані про світ, що називаються фактами і є висновки з цих фактів, тобто те, що за позитивістськими уявленнями є вже теорією. Між іншим, за методологічними принципами істориків-позитивістів історики повинні займатися світом цих первинних фактів, добутих з вірогідних джерел, а вже соціологи роблять висновки і подають їх як систему понять, абстрагованих від певної історичної дійсності і таких, що мають за мету зробити її зрозумілою, тобто вираженою у взаємопов’язаній сітці логічних понять, різні співвідношення яких і є соціологічними законами. І. Франко і говорить далі, що підіймаючись на все вищі щаблі абстракції, висновки стають менш вірогідними. Відступ від канонів позитивізму полягає тут у розумінні складності природи факту, який містить у собі загальне як висновок із інших фактів, тобто факт як скажуть пізніше методологи науки “навантажуються” певною теорією. У цій цитаті також звертає на себе увагу використання центральної категорії позитивізму Г. Спенсера – “еволюціонізм”, яка прикладається до поняття історика.

“Пізній” І. Франко інколи навіть прямо критикував позитивістський підхід на рівні методологічних настанов. Так культ одиничного факту він не сприймав у великого історика М. Грушевського, коли писав, що “автор кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та роздумувань” [13, с. 453–454]. Групування ж фактів можливе з погляду певного критерію, який не може не бути абстракцією; це означає, що такий критерій, по-перше, не є фактом, по-друге, він лежить в основі певної сукупності фактів. Таке ж неприйняття самодостатнього захоплення одиничним фактом помітне і в статті “На склоні віку”, коли він писав, що наука “виемансипувалася від догм і формул нібито і пішла ритися в дрібницях” [11, с. 265].

Отже, проблема зв’язку І. Франка з позитивізмом у філософських рефлексіях над історичним процесом та специфікою його пізнання виявила цілий спектр використання ним набутоків позитивізму: від прямого наслідування через творче викорис-

тання і аж до критики окремих елементів позитивістської теорії. Але знову ж таки підкреслимо, що І. Франко не був її сліпим адептом, йому притаманне “вільне” повождення з набутками позитивізму. Що ж до перспектив подальшого дослідження, то ватро було б детальніше простежити впливи на світогляд І. Франка інших, близьких до позитивізму вчень: соціал-дарвінізму та різних соціалістичних доктрин.

Список використаної літератури

1. *Енгельс Ф.* Лист до Йозефа Блоха, 21 [–22] вересня 1890 року / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1967. – Т. 37. – С. 371–374.
2. *Захара І.* Позитивізм у соціальній філософії Івана Франка / І. Захара // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 року). – Львів: Світ, 1998. – С. 180–185.
3. *Лев В. І.* Франко і польські позитивісти / В. Лев. – Львів, 1937. – 8 с.
4. *Мазепа В. І.* Культуроцентризм світогляду Івана Франка / В. І. Мазепа. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – 232 с.
5. *Третяк М. І.* Філософські погляди І. Я. Франка / М. І. Третяк // Київський державний університет. Наукові записки. Т. XV. – К.: Вид-во Київського державного університету, 1956. – Вип. VIII: Збірник історико-філософського факультету. – С. 11–36.
6. *Франко І.* Наука і її взаємини з працюючими класами [1878] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 24–40.
7. *Франко І.* Мислі о еволюції в історії людськості [1881] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 76–139.
8. *Франко І.* Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва [1882] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 187–203.
9. *Франко І.* *Ukraina ingredenta* [1895] / І. Франко // Франко І. Вибрані твори: у 3-х т. – Дрогобич: Коло, 2004. – Т. 3. – С. 378–393.
10. *Франко І.* Найновіші напрямки в народознавстві [1895] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 254–267.
11. *Франко І.* На склоні віку [1900] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 286–299.
12. *Франко І.* Поза межами можливого [1900] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 276–285.
13. *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. Часть перша [1907] / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 417–548.

POSITIVISM IN IVAN FRANKO'S HISTORIOSOPHY

Vyacheslav Artiukh

*Sumy, Makarenko State University,
87 Romenska Str., Sumy 40002, Ukraine,
e-mail: v.artyh@ukr.net*

The article tackles the issue of presence of positivistic ideas in Ivan Franko's philosophic and historic constructs. It is proved that Ivan Franko was most affected by positivistic paradigm at the early period of his work. At the following stages of his intellectual evolution, however, he also shared an overall positivistic approach, which he frequently equaled to the scholarly one in general.

Key words: positivism, rationalism, historic process, philosophical reflection.

ПОЗИТИВИЗМ В ИСТОРИОСОФИИ ИВАНА ФРАНКО**Вячеслав Артюх**

*Сумской государственной педагогической университет им. А. С. Макаренко,
ул. Роменская, 87, Сумы 40002, Украина,
e-mail: v.artyh@ukr.net*

В статье анализируется проблема присутствия позитивистских идей в философско-исторических построениях Ивана Франко. Доказывается, что под сильнейшим влиянием позитивистской парадигмы И. Франко находился в ранний период своего творчества. Но и на следующих этапах своей интеллектуальной эволюции он разделял общее позитивистское умонастроение, которое часто отождествлял вообще с научным.

Ключевые слова: позитивизм, рационализм, исторический процесс, философские рефлексии.

Стаття надійшла до редколегії 01.05.2010

Прийнята до друку 10.10.2010

